

Анастас Герджиков

ОБРАЗЪТ НА ДОБРИЯ ВЛАДЕТЕЛ В КОРПУСА НА ЛАТИНСКИТЕ ПАНЕГИРИЦИ

Похвалните речи, включени в сборника *Panegyrici Latini*, дълго са били подценявани като извор, поради мнението че са изпълнени с ласкателства и самоцелни реторически фигури. В края на XIX и началото на XX в. основните въпроси, които занимават изследователите, са свързани с начина, времето и мястото на възникване на корпуса, както и с изясняването на авторството на речите. През последните десетилетия интересът към сборника се възражда. Наред с публикуването на нови издания и преводи, няколко статии и монографии изясниха литературните качества на речите и стойността на сбирката като исторически извор. В много от тези изследвания беше засегнат проблемът за идеологическата цел на панегириците. Очевидно, въпреки ограничеността им от реторическия канон, техните автори успяват да ги организират по един сложен и творчески композиционен начин и да включат в описанието и възхвалата на дела и качества важни идеологически послания.

Целта на настоящата работа е да покаже, че речите от корпуса на латинските панегирици съчетават церемониалната функция на похвалната реч с идеологическо обосноваване на властта на императора и с обвързване на тази обосновка с изисквания към *verus princeps*. На вечно актуалния въпрос, кой от претендентите е легитимен император и кой узурпатор, панегиристите отговарят двояко – произходът е важен, но е важен и начинът на управление – истинският император управлява в полза на поданиците, въздържа се от произвол и гарантира сигурност и благоденствие на държавата и народа.

Латинските панегирици са в средата на едно хилядолетно развитие, те са едновременно приемници на една идейна традиция и нейни посредници за литературата на Средновековието и Новото време.

Те са издържани в традиционната схема на панегирика, чиито извори са гръцките похвални речи, исторически съчинения, биографии и политически трактати. Окончателно тази схема е формулирана в съчинението на ретора Менаандър „За епидейктичните речи“ (*περὶ ἐπιδεικτικῶν*)¹. По един педантично

систематичен начин реторът излага канона, по който трябва да се изгражда композицията и да се подбира съдържанието на речта. Авторът на похвална реч трябва да разгледа между пролога и епилога следните теми: родината и народа на владетеля, род, от който произхожда, събития около раждането му (най-вече чудеса), физически качества (особено външна красота), възпитание и образование, морални качества, ум и любов към знанието, навици и начин на живот, дела на война и в мирно време, подредени според четирите добродетели: мъжество, справедливост, умереност и мъдрост (особено *φιλανθρωπία*), щастлива съдба и сравнение с предшествениците. Посочени са топосите на дела и добродетели, които трябва да се включат. В епилога се препоръчва да се изтъкне богатството на владетеля и сигурността на държавата и да се завърши с молитва за дълго управление.

Към тази схема в Рим се прибавя и влиянието на *laudationes funebres*, надгробните речи, произнасяни при погребението на видни граждани и възхваляващи качествата на покойника. Друг вид римска еулогистична реч е *gratiarum actio*, благодарствената реч, произнасяна от кандидата, избран за обществена длъжност – в периода на републиката към сената, по-късно – към избралия ги принцепс.

Безспорно, гръцката политическа философия влияе при формирането на идеала за държавно управление в Рим. Тук не става дума само за елинистическата философия и литература, която оказва влияние и с идеи, и с жанрова специфика. Още от Платон, Ксенофонт, Аристотел и Изократ тръгва идеята за управление в полза на управляваните, а не на управляващите. За Платон това е естествено. Неговата философия е изцяло пропита от доминиращата препоръка за ненавреждане на другите и в „Държавата“ управлението в полза на цялото общество няма алтернатива. В „Политика“ Аристотел също препоръчва справедливото управление, независимо от вида на политическото устройство, но вроденият му прагматизъм води и до съвети от типа „Ако не можеш наистина да бъдеш цар, а не тиранин, то поне се опитвай да изглеждаш такъв“ – максима, която доста точно приляга на принципата в Рим.

Ксенофонт дава своя принос във формирането на идеала за владетел най-вече с произведенията си „Агезилай“ и „Киропедия“.

Изократ е не само основател на жанра „панегирик“ с някои свои речи, той е близък и по идеи до Платоновия идеал за владетел, управляващ в полза на поданиците си. В едноименната реч наред с изреждането на предците, делата и качествата на Евагор той дава на кипърския владетел съвети да не управлява в името на задоволяване на егоистични желания, а

за благо на народа, не с жесток произвол, а справедливо, не с принуда, а осигурявайки си доброволно подчинение. Подобни са съветите към Никокъл: да управлява не с наказания, а с ум (*Ad. Nic.* 24); да владее себе си не по-малко от поданиците и да стане господар на желанията си в по-голяма степен, отколкото на гражданите (29); да бъде морален пример за тях, да се покаже истински владетел като се грижи за благосъстоянието им (31); да осигури сигурност за себе си и държавата (36).

Тези принципи преминават и в елинистическата литература, за да се стигне до образа на идеалния владетел, за който властта не е източник на облаги и безнаказаност, а едно почетно робство в служба на обществото².

В края на римската република и началото на принципата вече е налице един набор от необходими качества за гражданина и за първия между гражданите – принцепса³.

Наред с понятията, за формирането на образа на идеалния принцепс играят роля и определени модели на поведение. Основен е примерът на победителя във война. Традиционно римляните упражняват *clementia* към победените външни врагове, което безспорно е помогнало за създаване на един образ на римския народ, който е улеснил разширяването на империята. Цезар пренася този модел на поведение към победения враг в гражданската война. Тук той е още по-уместен (победените са римски граждани), макар и далеч не толкова традиционен.

Следващият тип поведение, който влияе при формиране на образа на принцепса е този на бащата, глава на семейството. Паралелът между *pater familias* и владетеля е възможен, защото и двамата имат неограничена власт над подчинените си. Но много по-важна е друга връзка: владетелят трябва да се грижи за благо на поданиците си като бащата, неговата бащина любов го кара да ги пази, а не да се отнася жестоко с тях.

И накрая, влияние оказва и обожествяването на принцепса. Щом боговете въпреки всемогъществото и безнаказаността си не вредят, а помагат на хората, то и богът тук, на земята, трябва да се грижи за благо на поданиците си, а не да се възползва от положението си.

Две са речите, повлияли в най-голяма степен на латинските панегирици: „*De imperio Gn. Pompei*“ и „*Pro Marcello*“ на Цицерон.

В речта си за Манилиевия закон („*De imperio Gn. Pompei*“), наред с описанието на важноста на войната с Митридат, Цицерон мотивира поверяването на извънредни пълномощия на Гней Помпей с патетична възхвала на неговите добродетели⁴. Започвайки с воинските му качества и

свършвайки с неговата *felicitas*, заслужена пред боговете с безупречно поведение, тази възхвала напомня елинистическите панегирици. След като говори подробно за воинската доблест на Помпей, Цицерон преминава към останалите му добродетели. Той особено изтъква неговите *innocentia*, *temperantia*, *fides*, *facilitas*, *humanitas*. Повечето от тези добродетели са типични за *bonus rex* в античната и средновековна литература. Именно притежаването им отличава добрия владетел от тиранина.

През септември 46 г. пр. Хр. Цицерон произнася пред Цезар две речи – за завръщането на Марцел и на Лигарий. В „*Pro Marcello*“ Цицерон благодари на диктатора за връщането на Марцел. Речта представлява своеобразен панегирик на качествата и постиженията на Цезар, включващ всички елементи и задължителни топоси на похвалната реч.

Цезаровата *clementia* е приета с облекчение от съвременниците и заема важно място в идеологическото легитимиране на принципата. По примера на Цезар, Август не се стреми към образа на всемогъщ едноличен господар, а към този на добронамерен патрон. Августовата идеология прокарва идеята, че дори при еднолична власт, свободата е налице, ако управлението е меко и *clementia* осигурява един вид *aequitas* между принцепса и гражданите.

Още при Цицерон *clementia* от възстановяване на равноправието в полусъдебната ситуация, когато една от страните решава кой е прав, често преминава във възстановяване на равнопоставеността в държавата. В „*De clementia*“ на Сенека *clementia* започва да означава нещо много по-широко от снизходителност при лична обида: тя става символ на поведението на добрия владетел, който има за цел не собствения си интерес, а интереса на поданиците. Неговата *clementia* им осигурява *salus* и *securitas*. Многократното споменаване на *securitas*, която и в следващите векове се смята за висше благо, показва, че тук става дума за противопоставянето на справедливото управление и егоистичния произвол, на свобода и тирания.

Много от тези идеи влияят върху образа на добрия принцепс и жестокия тиранин в биографията и историческите съчинения. Велей Патеркул и Светоний изброяват целия набор от качества на владетеля и техните антонимни *vitia*. В биографията на тъста си Агрикола, Тацит спазва традиционната схема на похвалната реч: произход, външен вид, дела и добродетели на война и в мирно време. Но истинският приемник на формата и съдържанието на речите на Цицерон и трактата на Сенека са авторите на похвални речи – римските панегиристи.

Така в началото на принципата римските оратори разполагат не само с реторическата схема на панегирика, а и с изобилие от идеи и образци, идващи от Класическа Гърция и елинизма; с няколко модела на поведение за принцепса – победителя на война, бащата, патрона и боговете; и накрая, с набор от препоръчвани добродетели, характерни за образа на добрия принцепс. Нещо повече, обединяването на традиционната форма с тези идеи и модели довежда до създаването на един хибриден жанр. Както Цицерон е включил съвети към Цезар в речите си с благодарствен и похвален характер и както Сенека е украсил с похвали съветите си към Нерон, така и панегириците имат двойствена природа – те смесват препоръки и похвали. По думите на Плиний Млади да се дават на принцепса съвети какъв да бъде, е прекрасно, но трудно и изглежда като надменност, докато да се възхваля идеалният принцепс и да се покаже на потомците светлина като от фар, която да следват, е също толкова полезно, но без да е нахално⁵.

Корпусът на латинските панегирици започва с речта на Плиний Млади. През 100 година Плиний е избран за *consul suffectus* за септември и октомври. В деня на започване на консулата той произнася пред сената *gratiarum actio* към принцепса, който го е избрал. Траян е обявен за *optimus* и това дава повод на Плиний да обрисова образа на идеалния принцепс. След произнасянето на речта Плиний я обработва и разширява⁶ и я чете в приятелски кръг три дни подред. Така кратката, наистина произнесена благодарствена реч, се превръща в подробна литературна похвална реч, носеща наред с епидейктичния си характер и всички черти на трактат за доброто управление.

Заглавието „Панегирик“ е по-късно. Въпреки предшествениците, именно Плиний е създател на жанра, защото неговият „Панегирик“ е първото произведение, посветено изцяло на възхвала на жив император.

Композиционно първата част на речта обхваща *exordium*, *narratio* и *peroratio*. Уводът (1–3) включва обръщение към Юпитер, първо противопоставяне на *tyrannus* и *civis, dominus* и *parens* и сбито изброяване на основните морални добродетели на Траян. Следва *narratio* (4–88), основният разказ за делата и качествата на Траян. Тази част завършва с *peroratio* (89) – благодарност към осиновителя Нерва и истинския баща на Траян.

Втората част е много по-кратка и повтаря композицията на първата – тя също се състои от увод (90), *narratio* (90–92) и заключение (93).

Речта завършва с ново общо заключение – *peroratio* (94–95) към Юпитер и сената.

Образът на Траян е обрисован в сравнение с Домициан. Това сравнение на добрия и лошия император е изисквано от традицията (по-късно *σύνκρισις* на Менадър се спазва в останалите панегирици). Плиний сам казва в 53 глава, че всичко може да се възхвали по достойнство само с някакво сравнение. Затова тежкото положение „тогава“, при Домициан, постоянно се сравнява антитетично със „сега“, с новата свобода и щастие при Траян⁷.

Претенцията за възстановяване на свободната република е постоянен момент в идеологията на принципата, който започва със самия Август⁸. След управлението на Домициан за Траян е още по-лесно да заеме тази поза. Така Плиниевият „Панегирик“ подема идеята на ранния принципат за формално запазване на републиката, в която принципът е просто едно могъщо частно лице, *primus inter pares*, подема и идеята, че именно поредният принцип е възстановител на републиканската свобода, загубена при предишното управление⁹. Обвързвайки тази идея с примери на „възстановители на свободата“ от времето на републиката, той създава модела на римския панегирик.

Това сравнение между добрия и лошия принцип има и по-широк аспект на показване на качествата, които принципът трябва да притежава, съответно да избягва, ако иска да постъпва в полза на обществото, да се грижи за благото му, да гарантира сигурността му, а с това и своята. Така благодарствената и похвална реч се превръща и в набор от съвети и препоръки към принципса. Твърдението на Плиний, че Траян притежава всички тези качества и ако ги подчертава, го прави за бъдещите принципи, не е по-различно от позицията на Сенека в „*De clementia*“. И панегириктът препоръчва, както трактатът възхвалява.

Впечатлението за случайност и неподреденост има за цел да подчертае неколккратно споменатото в речта изобилие на материала, който никой оратор не може да обхване. Не може да се каже дали речта е непосредствен и прекъсван от отклонения разказ за делата или неподредено изложение на добродетелите на Траян. Причината е, че Плиний съчетава двата подхода, препоръчани от реторическата традиция, за да вложи цялото си старание в композирането на панегирика около една идея – противопоставянето на свобода и тираничен произвол, на най-добър и лош принцип, на управление в полза на обществото и деспотична власт за лична изгода. Сложността на задачата му при избор на композиционна схема е в това, че речта не е единствено *ἑγκώμιον*, възхваляващ принципса, а съчетаване на панегирик с трактат, посветен на препоръки към действащия

владетел и идеологическо легитимиране на неговата власт. Това е причината Плиний да не може да избере една от двете схеми на епидейктичната реч, подобно на привидната неподреденост в „De clementia“ на Сенека, пред който стои обратният проблем – как в един трактат да извини съветите си към Нерон, ако не с престорената възхвала на препоръчаните добродетели като реално налични в него.

От 95 глави, които обхваща Плиниевият „Панегирик“, само няколко не са посветени изключително на морални добродетели. Дори в тези обаче, които разглеждат военни успехи, възхвалата е отново обвързана с етичната страна, което превръща речта на Плиний в достоен продължител на темата за образа на добрия владетел. Нещо повече, в речта не става дума за какви да е морални качества, не се описват просто добродетелите на добрия гражданин или четирите основни добродетели, наследени от гръцката философия. Става дума за специфични качества на добрия владетел, произтичащи от претенцията му да управлява в полза на поданиците му.

С изключение на образцовата реч на Плиний, всички останали панегирици в сборника са създадени от галски оратори в рамките на едно столетие между 289 и 389 г. Те са продукт на обучението по реторика и едновременно с това образци за бъдещото обучение.

Между Плиниевия „Панегирик“ и първите след него – два галски панегирика на Максимиан от 289 и 291 г., Pan.Lat. II (X); III (XI), има почти два века, от които не са запазени произведения в този жанр.

Хронологичният ред на включените в корпуса речи е различен от този на ръкописната традиция. Тук нямаме възможност да се спрем на предположенията за начина, по който е оформен сборникът с няколко редакции в различно време¹⁰. За улеснение прилагаме сравнителна таблица на хронологичния ред и ръкописната подредба¹¹.

Хронологичен ред и година	Ред в ръкописите	Автор, адресат, място и повод
I (100 г.)	I	Благодарствена реч към Траян от Плиний Млади, произнесена в Рим по повод на назначаването му за консул за два месеца
II (289 г.)	X	Панегирик на Максимиан от Мамертин, произнесен в Августа Треверорум на годишнина от основаването на Рим

III (291 г.)	XI	Панегирик на Максимиан от Мамертин, произнесен в Августа Треверорум по повод на петата годишнина на управлението му
IV (297 г.)	VIII	Панегирик на Констанций I от анонимен автор, произнесен в Августа Треверорум по повод на четвъртата годишнина от провъзгласяването на Констанций за Цезар
V (298 г.)	IX	Реч за възстановяване на училищата към Констанций I от Евмений, произнесена в Августодун пред префекта на Лугдун
VI (307 г.)	VII	Сватбено поздравление към Максимиан и Константин от анонимен автор, произнесено в Августа Треверорум по повод на сватбата на Константин с дъщерята на Максимиан Фауста
VII (310 г.)	VI	Панегирик на Константин от анонимен автор, произнесен в Августа Треверорум по повод на годишнина от основаването на града
VIII (312 г.)	V	Благодарствена реч към Константин от анонимен автор, произнесена в Августа Треверорум по повод на петата годишнина на управлението му
IX (313 г.)	XII	Панегирик на Константин от анонимен автор, произнесен в Августа Треверорум по повод на победата му над Максенций
X (321 г.)	IV	Панегирик на Константин от Назарий, произнесен в Рим пред синовете на Константин по повод на петата годишнина от провъзгласяването им за Цезари и десетата годишнина на управлението на Константин
XI (362 г.)	III	Благодарствена реч към Юлиан от Клавдий Мамертин, произнесена в Константинопол по повод на назначаването му за консул
XII (389 г.)	II	Панегирик на Теодосий I от Латин Пакат Дрепаний, произнесен в Рим по повод на пристигането на Теодосий в града

Сигурно е авторството на речи III (Мамертин), V (Евмений), X (Назарий), XI (Клавдий Мамертин) и XII (Латин Пакат Дрепаний). Повечето изследователи смятат, че освен на III, Мамертин е автор и на панегирик II. Останалите речи са анонимни¹².

Композицията на речите е сравнително разнообразна. „Двете принципно възможни форми на постройка, които теорията (най-ясно Quint. Inst. 3, 7, 15), но не и практиката категорично разделя, се срещат при Исократ: единият вид, който тръгвайки от делата разделя изложението според етапите на живота, се среща в похвалите на Евагор и Алкивиад; – за другия, който структурира речта според добродетелите, пример е похвалата на Тимотей в „Антидосис“¹³. Пример за строго спазване на схемата са например първият панегирик на Констанций от Юлиан и реч 59 на Либаний.

По хронологичен принцип изреждат делата, за да ги свържат със съответните добродетели панегирици II (X), IV (VIII), VII (VI), IX (XII), X (IV), XII (II), според добродетелите е групиран материалът в речи III (XI), V (IX), VI (VII), VIII (V), XI (III). Три от речите са *gratiarum actiones* – V (IX), VIII (V), XI (III).

Без съмнение, при композицията на панегириците и при подбора на делата и свързаните с тях добродетели играят роля реторическата традиция и препоръчаните от авторитетите схеми. Панегиристите приписват на адресата на речта всички качества, познати от канона. Те, обаче, са под влиянието и на една друга традиция, която не позволява на панегирика да се превърне в застинал модел, разкъсан от маниерни опити за разнообразяване. Традицията на дебата за управлението започнал в края на републиката и преминал в една цялостна идеология в началото на принципата влияе на тези речи повече от всеки формален канон. Централни стават именно добродетелите, определящи владетеля като справедлив ръководител на държавата, чийто просперитет го вълнува повече от задоволяването на собствените му капризи. Той се ръководи не от гняв и алчност, а от ползата за държавата и сигурността на народа. Често възхваляваните военни успехи не са нито спазване на реторически схеми, нито надделяване на външнополитически и икономически теми над моралните. Воинската доблест е още един начин да се осигури мир и сигурност, които са централни в идеологията, залегнала в панегириците на императора. Авторите успяват да свържат и най-дребното изискване на реторическия канон с тази най-важна и преобладаваща тема¹⁴.

Не е ясно доколко панегиристите са познавали общите образци на жанра – особено речите на Цицерон „De imperio Gn. Pompei“ и „Pro

Marcello“, „De clementia“ на Сенека и „Панегирик“ на Плиний Млади. Изследователите доказват познаване на едно или повече от тези произведения от почти всички панегиристи. Дори и тези, обаче, които не са ги познавали директно, са запознати с техните идеи от топосите и цялостния дух на реторическите упражнения в епидейктиката. Както жанровата схема е позната на всеки автор, независимо дали се придържа към нея педантично или я прилага творчески, така и съдържателната страна има свой канон, негласно изграден в реторическите школи въз основа на посочените произведения. Този канон включва основните идеи, възхваляваните качества, топоси и общи места, типови примери за подражание и отбягване и т.н.¹⁵

По образа на De clementia на Сенека и галските панегиристи използват много примери – както положителни, така и отрицателни. Очевидно, благодарение на Плиний, това става отличителна черта на жанра, макар че не може да се отрече любовта към примерите и у останалите прозаисти от този период, особено историци и автори на бревиарии. Тези примери са най-често от перода на републиката. Донякъде това се дължи на жанровата традиция и влиянието на „класическата“ литература. Преобладаването на примери отпреди принципата е свързано обаче и с вечната претенция на императорите за възстановяване на републиката, свободата и сигурността.

Негативен образ на политическия противник е изграден в речи II, IV, VII, IX, X и XII. В Pan. Lat. V, VI и VIII самият характер на речите не го позволява. V и VIII са благодарствени речи – в първата панегиристът благодари на Констанций I за възстановяването на ораторската школа в Августодун, а във втората ораторът благодари на Константин за освобождаването на града от данъчните задължения. Реч VI е по повод на сватбата между Константин и Фауста. Така и в трите речи подобна тема би била неуместна. В панегирик III темата е felicitas и pietas на диархите Диоклециан и Максимиан и само в края се споменава техният конкурент Караузий¹⁶. В панегирик XI Клавдий Мамертин също е предпазлив, защото не може да противопостави на Юлиан братовчед му император Констанций II, който го е обявил за цезар и август.

През 307 г. Максимиан провъзгласява Константин за август и организира брака му с дъщеря си Фауста. Отношенията им обаче се влошават и след неуспешен опит да се справи с Константин, Максимиан се самоубива през лятото на 310 г. Това е и причината авторът на реч VI да не назовава по име, а да споменава като „ille“¹⁷ и „purpuratus“¹⁸ Максимиан,

който не се е възползвал от направените му отстъпки и не се е показал благодарен към Константин¹⁹.

Речи IX и X възхваляват победата на император Константин над сина на Максимиан Максенций, управлявал в Рим в 306–312 г. Максенций не се назовава поименно, а с презрителни описания и епитети²⁰.

Добродетелите на Константин се противопоставят на пороците на Максенций: неблагочестивост (*impietas, manus impiae, superstitiosa maleficia*); жестокост (*crudelitas, cruenta crudelitas*); ярост (*importunitas, furor, truces oculi*); дързост (*audacia*); високомерие (*superbia, arrogantia*); живот в лукс и похот (*luxuries, libido, libido stupris omnibus contaminata*); коварство (*perfidia*); страхливост (*turpissima... eius formido*)²¹. Максенций е извършил престъпления (*scelus, prodigium*), той е тиранинът, противопоставен на Константин²².

Пакат, авторът на панегирик XII, противопоставя качествата на Теодосий на Максим, който владее в продължение на пет години (383–388 г.) Британия, Испания и Галия. Ако в предишните панегирици се следва примера на Плиний Млади да не се назовава името на „лошия“ предшественик²³, тук Пакат го прави многократно.

Максим е тиранин²⁴. Неговото управление е обществено зло²⁵ и петгодишен траур²⁶. Пакат посочва, че за разлика от Теодосий, избран от Валентиниан II, Максим е провъзгласен за император от дезертирали легиони в Британия. Но макар че е обичайно с *tyrannus* да се назовава узурпатора, в повечето случаи авторът цели противопоставянето не просто на легитимен владетел и самозванец, а на легитимно управляващия въз основа на справедливо управление и на жестокия деспот. Максим е *ille*²⁷, *homo*²⁸, *homo funebris*²⁹, *caput nefarium*³⁰, *sacerrimum caput*³¹, *nefarium pectus*³², *mens scelerata*³³. Той е алчен³⁴, затова граби обществото като ненаситен разбойник и пират³⁵, ненаситна душа, зейнала да погълне държавата, побледнял от алчност, с грабещи ръце³⁶. Дворецът му е *latronis gescertaculum*³⁷ и *illa specus eius Charybda*³⁸. Мярта за щастие за него е не просто да има, а да получава за сметка на другите, т.е. алчността му не вреди случайно, на него му харесва да вреди³⁹. Той е жесток палач и побеснял звяр⁴⁰. Отличава се със страх от смъртта⁴¹ и коварство⁴².

Всички панегиристи възхваляват императорите за действията им за осигуряване на благоденствие на народа. Мамертин хвали Диоклециан и Максимиан за подобряването на положението в земеделието, което се

дължи на мъдрото им управление⁴³. Констанций е хвален за възстановяването на градовете и попълването им с нови жители⁴⁴. Повод за благодарност към Константин дават присъединяването на Британия и осигуряването на работна ръка⁴⁵, щедрото освобождаване от данъци⁴⁶, възстановяването на пострадали от войната градове и грижата за положението на народа⁴⁷. Обратно, неговият противник Максенций е попълвал хазната с типичните за лошия принцепс ограбване на храмове, убийства на сенатори, обвинения на богати граждани с цел конфискуване на имуществото им, разоряване на Африка и Сицилия и нови данъци⁴⁸. Този произвол е сравнен с времето на Марий и Сула⁴⁹.

Ако се вярва на Клавдий Мамертин, за една година управление Юлиан е успял да облекчи данъците, да възроди градовете в Македония, Илирия, Пелопонес и др., да подобри положението в земеделието и животновъдството⁵⁰. Очевидно става дума повече за внушения, отколкото за реални заслуги. Средствата трябва да се използват за реалните нужди, а не за прищявки и осъществяване на мегаломански архитектурни замисли⁵¹. Икономията и борбата с разкоша е заслуга и на Теодосий⁵². И обратно победеният от него узурпатор Максим граби провинциите, въвежда нови данъци, конфискува имущество⁵³, защото е разточителен и алчен⁵⁴.

В по-късните панегирици императорът се радва на обичта на войската⁵⁵. Константин вдига просналия се в краката му сенат⁵⁶, слага край на убийствата на сенатори, извършени от Максенций⁵⁷ и връща на сената миналото величие⁵⁸, което е едно от типичните дела на добрия владетел⁵⁹. Според Назарий дори включването на варвари в сената увеличава величието му⁶⁰. Юлиан също връща величието на константинополския сенат⁶¹, който трябва да следва неговата доброта, а не заплахите на Константин⁶².

Може би най-често споменаваното качество на императора е воинската му доблест (*fortitudo*⁶³, примерите с *virtus* в тесен и широк смисъл са необозрими), но и тя, както видяхме, е обвързана със сигурността – ако моралните добродетели осигуряват вътрешнополитическата сигурност и правна свобода, то *fortitudo* осигурява външната.

Най-важните морални качества, легитимиращи императора като добър принцепс в противовес на жестокия тиранин са *clementia*⁶⁴, *mansuetudo*, *modestia*, *continentia*⁶⁵, *patientia*⁶⁶, *humanitas*⁶⁷, *lenitas*⁶⁸, *comitas*, *hilaritas*⁶⁹ и техните синоними. Те гарантират безкористността, ненавреждането, грижата за поданиците.

Външният израз на тази грижа са щедростта, изобилието, грижата за благоустройството (*liberalitas*⁷⁰, *largitio*⁷¹, *beneficia*⁷², *benevolentia*⁷³, *benignitas*⁷⁴ и т.н.).

Pietas се среща заедно с *clementia* както в литературата, така и на почетния щит на Август и върху монети. Улрих смята, че това сближаване е най-силно по времето на Траян: „Сега на *pietas civium* = подчиненост на императора, изглежда именно в благотворно противопоставяне на Домициан започва да отговаря *pietas principis = clementia principis*“⁷⁵. Местата, в които *pietas* носи морален смисъл, са много⁷⁶, такива са и *verecundia*, *pudicitia* и т.н. Максимиановата *pietas* (III 6–12) се проявява в посвещаване на статуи и храмове, влияе и на благочестивостта на народа (6, 1–2). Проявява се и във взаимното признаване и разбирателство между двамата императори (6, 3–7).

При Мамертин щастието, *felicitas*, включва сигурността на империята (13), страха на варварите (14), плодородие и здраве (15), самоунищожението на враговете на Рим (16–18)⁷⁷.

Разбира се, не всички качества на императора носят морален смисъл, някои наблягат на достойнството му и са израз на почит: *gravitas*, *dignitas*, *magnitudo*, *maiestas*. Основни обаче са моралните, тези, които карат императора да избере пътя на добрия принцепс, а не на ненаситния тиранин. На върха на тази морална пирамида стоят *iustitia*⁷⁸, *aequitas*⁷⁹ и *magnitudo animi*⁸⁰, които гарантират ненавреждането, безкористното управление в полза на обществото⁸¹ и сигурността на държавата. Във война справедливостта е в спазване на правото, в мирно време – на законността⁸²

При Константин се забелязват *signa* на всички основни добродетели: *in fronte gravitatis, in oculis lenitatis, in rubore verecundiae, in sermone iustitiae*⁸³.

Този идеален образ е изграден в постоянно противопоставяне на злия тиранин⁸⁴. Той е алчен, егоистичен, страхлив, жесток не само за да граби, а и защото му харесва. Неговото управление е антипод на свободата, правото, сигурността и благоденствието. То е символ на животински произвол.

Добрият император е възстановител на отнетата от тиранина свобода. Мамертин се обръща към Максимиан с думите „*virtute vestra rempublicam dominatu seavissimo liberatam*“⁸⁵. Според надписите, Константин е „*restitutor publicae libertatis*“, „*triumphator omnium gentium ac domitor universaru[m] factionum*“, *q[ui] libertatem tenebris servitutis oppressam sua felici*

vi[ctoria nova] luce inluminavit“, „cum orbe suo reddita libertate“, „[do]minus triumfi libertatis“, „restitutor libe[r]tatis“⁸⁶, Юлиан – „restitutor p(ublicae) libertatis“, „propagato[r] libertatis et rei publ[ic]ae“, „restitutor libe[r]t[at]is et Ro[maniae] religion[is]“⁸⁷. Клавдий Мамертин нарича Юлиан „vindicem Romanae libertatis“⁸⁸, който буквално сее надежда, свобода и богатство сред римските градове⁸⁹, а богът предлага на узурпаторите веднага да заемат трона, ако са като Юлиан⁹⁰.

Другото име на възстановената свобода е securitas. „За огромното мнозинство от населението, не само в провинциите, а и в Италия, libertas вече не означава свобода в стила на републиката, а състояние, което се характеризира с правната сигурност на отделния човек. Securitas и libertas са тясно свързани, те стоят едно до друго в Sen. De clem. I 1 – Tac. Agr. 3, 1 – Plin. Paneg. 8, 1“⁹¹. Панегирисът се обръща към Константин с думите „hac victoria vestra non Britannia solum servitute est liberata, sed omnibus nationibus securitas restituta“⁹². При Теодосий nunc par dicendi tacendique libertas – Libet igitur redditam postliminio securitatem loquendo experiri⁹³.

Изобилието, правната свобода, сигурността са за обикновените хора външният израз на сложно организирани морални качества на владетеля, подредени йерархично, но и холографски заменяеми помежду им от поколения образовани в гръцка хуманност автори. Панегиристите са част от тази традиция и тяхната начетеност, реторична версираност и идейна изобретателност ги превръща в нещо много повече от усвоили теоретични схеми ласкатели.

Корпусът на латинските панегирици е изготвен с учебна цел, но влиянието му – и като форма, и като съдържание – надхвърля рамките на обучението в реторическите школи. Панегиристите дават материал както на късноантичните историци като Амиан Марцелин, така и на авторите на съвети към владетеля – многобройните spēsula.

Наборът от качества на добрия владетел, имащ своите корени във философията на Платон и Аристотел, в произведенията на Ксенофонт и Изократ, в речите и трактатите на Цицерон, в литературата на ранния принципат от Сенека до Плиний Млади, намира своето окончателно оформяне в този сборник. Той е медиаторът между идеите на предходното хилядолетие и необятната литература по тази тема на следващото.

БЕЛЕЖКИ

¹ Rhet. Gr. 3, 368–377.

² ἔνδοξος δουλεία – думи на Антигон Гонат у Aelian. Var. Hist. II, 20.

³ За основните понятия от периода на римската република, оказали влияние върху образа на идеалния принцепс вж. **А. Герджиков**. *Clementia*. Образът на принцепса в римската литература и идеологията на ранния принципат. С., 2004.

⁴ De imp. Gn. Pomp. 36–48.

⁵ Plin. Epist. 3, 18, 3.

⁶ Ibid. 3, 13 и 4, 27.

⁷ Срв. гл. 11, 12, 33, 34, 35, 46, 49, 50, 54, 62, 66, 70, 72, 75 и 90.

⁸ Res gestae 1.

⁹ Срв. 4; 58, 3; 66, 2; 78, 3. Още в първите дни след убийството на Домициан сенатът и народът правят посвещение *libertati ab imp. Nerva Cafesjar[e] Aug. – restitu[tae]* (D. 274), а Плиний говори за събитията *primis diebus redditae libertatis* (Plin. Epist. 9, 13, 4). На монетите на други императори четем надписи като *libertas restituta* или *reddita*.

¹⁰ Според различните учени първоначално сборникът се е състоял от шест, седем или осем речи, към които в две до четири-пет по-късни редакции са добавени останалите панегирици.

¹¹ При цитирането първата римска цифра ще означава хронологичната поредност на панегирика, а втората, поставена в скоби – реда в ръкописите.

¹² Мненията на изследователите за тях се разминават – те варират от приписването на всички анонимни речи на Евмений през приписването на панегирик IX на Назарий до предположението, че анонимните речи са от различни автори, което се приема за най-правдоподобно.

¹³ **Th. Payr**, *Enkomion*. – In: *Rellexikon für Antike und Christentum* 5 (1962), 335–336.

¹⁴ Външният вид на Константин например не се възхвалява самоцелно, просто защото традицията го изисква, а умело се влита в противопоставянето му на „лошия“ владетел Максимиан, който е смешно дребен, една подигравка с името си, докато за Константин е достатъчно да се каже „с такава фигура и такива качества“ – *ille despectissimae parvitas, detortis solutisque membris, nomine ipso abusiva appellatione mutilato, tu (quod sufficit dicere) tantus et talis* (IX 4, 3)

¹⁵ Все пак, повечето панегиристи познават римската литература от края на републиката и началото на принципата, което личи от многобройните заемки и цитати. Ето само няколко примера за влияние на основни произведения върху места, които не са сред топосите на жанра и следователно не са научени в реторическата школа: Pan. Lat. II (X), 2, 6 – Plin. Paneg. 14, 1; 15, 4: Славните следи на воинската смелост на принцепса се виждат от Рейн

до Евфрат; Pan. Lat. II (X), 6, 4 – Plin. Paneg. 56, 4: Смяна на военно и цивилно облекло; Pan. Lat. III (XI), 4, 1 – Cic. Imp. Gn. Pomp. 40: При военен поход не губи време – не го забавят *amoenitas locorum et nobilitas urbium*; Pan. Lat. VIII (V), 1, 2–5 – Cic. Imp. Gn. Pomp. 1: Авторът не е бързал с речта от уважение към адресата; Pan. Lat. VII (VI), 9, 3 – Tac. Agr. 12: описание на Британия. Панегиристите познават още Цезар, Вергилий, Овидий и др.

¹⁶ III 19, 4.

¹⁷ VII 14, 5; 15, 1; 15, 6.

¹⁸ VII 16, 1.

¹⁹ *Novi motus eius hominis, quem successibus tuis maxime favere decuisset* (VII 14, 1); *quem tu, ab Urbe pulsum, ab Italia fugatum, ab Illyrico repudiatum tuis provinciis, tuis copiis, tuo palatio recepisti* (VII 14, 6); *cui tu summa et diversa bona, privatum otium et regias opes, dederas, cui digredienti aulicos mulos et raedas, cui impensius etiam quam tibi occurrere obsequia nostra mandaveras, cuius omnibus iussis sic statueras oboedire, ut penes te habitus, penes illum potestas esset imperii* (VII 15, 1) *illi te intellegimus pepercisse, quem, si prima copiam habuisset irruptio, eripere ferro nemo potuisset* (VII 20, 2).

²⁰ *Homo* (X 9, 3); *homo vilissimus* (IX 14, 2); *homo nefarius* (IX 16, 2); *caput ille peculiare* (IX 18, 3); *homo non imperando habilis, non tantae maiestatis capax* (X 8, 2); *intra parietum custodias imperator* (IX 14, 4).

²¹ IX 4, 4-5; 14, 3; X 12, 3; 31, 3.

²² X (IV) 6, 2; 7, 4; 30, 1; 31, 4; 32, 3 (*indulgentissimus princeps* □ *spectaculum tyrannici funeris*); 32, 6; 34, 4 (*ille tyrannus – talis princeps*).

²³ Единственият случай на споменаване на Максимиан в IX 4, 3 е за да се опише синът му Максенций („*suppositus Maximiani*“), който именно е „антагонистът“ в речта.

²⁴ *Tyrannus* XII 23, 1; 25, 1; 28, 5; 35, 1; 37, 2–3, 40, 4; 42, 2–3; 43, 3; *immitis tyrannus* XII 28, 3; *tyrannicidium* XII 24, 5; *tyrannicum nomen* XII 31, 2; *tyrannicus exitus* XII 44, 3; *tyrannicum servitium* XII 39, 4.

²⁵ *Malum publicum* XII 24, 6.

²⁶ *Illud lustrale iustitium* XII 24, 2.

²⁷ XII 28, 1–3.

²⁸ XII 31, 1; 43, 4.

²⁹ XII 43, 4.

³⁰ XII 32, 1.

³¹ XII 30, 1.

³² XII 43, 5.

³³ XII 43, 4.

³⁴ *Cupiditas, avaritia, aviditas* (XII 25, 6; 24, 6); *habendi fames, parandi rabies* (XII 25, 6).

³⁵ *Publicus spoliator* (XII 43, 3); *ipse sector* (XII 25, 2); *praedo non explendus* (XII 25, 5); *latro* (XII 26, 4); *noster ille pirata* (XII 26, 4).

³⁶ leiuna mens (XII 25, 7); vel sero victa fastidio communis vorago (XII 26, 5); ipse purpuratus – pallens atque inhians (XII 26, 1); manus rapaces (XII 43, 3).

³⁷ XII 26, 2; срв. Plin. Paneg. 36, 1.

³⁸ XII 26, 4.

³⁹ Qui, praeter insitum pessimo cuius boni exemplum summam felicitatem habendi ac nocendi fine determinans, non solum ut quam plurimum quaereret, sed ut nihil cuiquam reliqui faceret, laborat (XII 28, 1).

⁴⁰ Saevitia, crudelitas (XII 24, 6); carnifex (XII 28, 3 и 5); carnifex purpuratus (XII 24, 1); tuus (на Грациан) carnifex (XII 42, 3); furiosus gladiator (XII 45, 5); belua furens (XII 24, 6).

⁴¹ XII 30, 4; 43, 1; 30, 4.

⁴² Qui sub nomine pacis ludere et primi sceleris poenas lucrari quiescendo potuisset (XII 30, 2).

⁴³ III 15, 3–4.

⁴⁴ IV 21, 2; V 4, 1–3.

⁴⁵ VII 6, 2; 9, 2; 22, 6.

⁴⁶ VIII 5, 5.

⁴⁷ X 3, 3; 23, 5–6; 27, 1; 33, 4; 35, 4–5; 38, 4–5 и др.

⁴⁸ IX 4, 4; 16, 1; 19, 2.

⁴⁹ IX 20, 3–4.

⁵⁰ XI 7, 3; 9, 1–4; 10, 1;

⁵¹ XI 10, 3; 11, 2. Срв. Plin. Paneg. 51, където Траян е хвален както за благоустройство и щедрост, така и за отказ от практиката да се харчи за ненужни строителни проекти.

⁵² XII 13, 1–3.

⁵³ XII 26, 1–5; 27, 1; 28, 2; 29, 1–2.

⁵⁴ XII 26, 1–3.

⁵⁵ VII 16, 6; X 19, 4; XI 24, 5–7.

⁵⁶ VIII 1, 3.

⁵⁷ IX 4, 4.

⁵⁸ IX 20, 1.

⁵⁹ Срв. Plin. Paneg. 23, 62 и passim, HA Adr. 8, 7; Anton. Pius 6, 5; Marc. Anton. 10, 2; Maxim. Et Balb. 17, 2; Tacit. 9, 1; 9, 6; 12, 1; Prob. 11, 1.

⁶⁰ X 35, 2.

⁶¹ XI 24, 5.

⁶² X 35, 5.

⁶³ VI 3, 4; 5, 3; VII 4, 2; 17, 1; IX 21, 4; X 21, 4; 27, 2; 29, 6; 33, 2.

⁶⁴ II 4, 4; IV 7, 3; 19, 3; V 14, 5; 21, 2; VI 4, 4; VII 10, 4; 20, 1; VIII 2, 2; 5, 3; 5, 6; IX 4, 4; 6, 1; 7, 7; 12, 1; X 37, 2; XII 31, 3; 34, 4; 43, 4; 44, 3; 45, 4–7; 46, 1–3.

⁶⁵ III 19, 2; VI 3, 4; 5, 4; VII 8, 6; X 9, 5; XI 5, 4; 6, 1.

⁶⁶ X 34, 4.

⁶⁷ V 15, 3; IX 14, 1; XII 20, 2.

- ⁶⁸ IV 19, 3; X 21, 3.
- ⁶⁹ X 34, 4.
- ⁷⁰ II 9, 3; V 3, 2; 4, 1; 9, 2; 11, 2; IX 15, 1; XI 22, 3.
- ⁷¹ II 3, 4; 11, 1; 20, 1; V 3, 4; 11, 1; 20, 1; VI 7, 3.
- ⁷² IV 4, 3; VIII 1, 1; XI 1, 1–2; 9, 1; 18, 2; 22, 1; 31, 3; 32, 1; XII 9, 3; 18, 2; 19, 3.
- ⁷³ XI 18, 2; XII 18, 3.
- ⁷⁴ V 15, 5; X 5, 4; 20, 3; 34, 4.
- ⁷⁵ Th. Ulrich, *Pietas (pius) als politischer Begriff im römischen Staate*, Breslau 1930, 60–61.
- ⁷⁶ II 1, 4; 6, 5; 13, 3; 14, 4; III 2, 2; 2, 4; 6, 1; 6, 3; 6, 7; 7, 1; 10, 5; 18, 5; 19, 2; 19, 6; IV 19, 3; 20, 3; VII 7, 3; 8; 14, 4; IX 26, 2; XII 31, 3.
- ⁷⁷ Срв. Men. 376, 25–28.
- ⁷⁸ II 11, 3; III, 19, 2; IV 19, 3; VI 3, 4; 5, 1; VII 6, 1; X 15, 3; XI 31, 1.
- ⁷⁹ XI 5, 4.
- ⁸⁰ III 12, 3; VI 7, 5.
- ⁸¹ II 3, 3–4; VI 14, 1; VII 14, 1; VIII 2, 2; 7, 5; IX 4, 2–5; X 8, 2–4; 9, 6; XI 13, 3; XII 12, 5.
- ⁸² XII 30, 1.
- ⁸³ IV (VIII) 19, 3. Срв. и VII (VI) 4, 4: *Idem enim est, quem rursus in te colimus, aspectus, eadem in fronte gravitas, eadem in oculis et in ore tranquillitas. Sic est index modestiae rubor, sic testis sermo justitiae. При тиранина са налице обратните външни белези: superbia in fronte, ira in oculis, femineus pallor in corpore, in ore impudentia multo rubore suffusa* (Plin. Paneg. 48, 4).
- ⁸⁴ Напр. VII 16, 6; X 7, 2–4; XI 26, 1; XII 19, 1; 23, 1.
- ⁸⁵ III (XI) 5, 3.
- ⁸⁶ D. 687–691.
- ⁸⁷ D. 750–752.
- ⁸⁸ XI (III) 6, 1.
- ⁸⁹ XI (III) 8, 4: „non per cuiuscemodi agros frumenta spargentem, sed Romanis oppidis bonas spes, libertatem, divitias dividentem“.
- ⁹⁰ *At nunc ultro vobis potestas regnandi datur, ut ea, qua Iulianus, conditione regnetis, ut pro omnium otio die noctuque vigiletis, et cum domini vocemini, libertati civium serviatis, saepius praelium quam prandium capessatis, nihil cuiquam auferatis, et ultro omnibus largiamini, nulli gratificemini, in neminem saeviat; toto in orbe terrarum nullius virginis fama violetur* (XI (III) 13, 3).
- ⁹¹ L. Wickert, *Princeps*. – B: Pauly–Wissowa’s Realenzyklopadie der Altertumswissenschaft, Erste Reihe, 44 Halbband, 1954, 2096.
- ⁹² VIII (IV) 18, 4.
- ⁹³ XII (II) 2, 4.